

Második zürjénföldi tanulmányutam

1966 őszén másodízben nyílt alkalmam arra, hogy zürjén nyelvrokonaink vendégszeretét élvezzem és körükben munkálkodjam.

Szeptember 18-án érkeztem a zürjén autonóm köztársaság fővárosába, Sziktivkarba, ahol Albert Jegorovics Vanyejev, az SZTA zürjén fiáláléjának osztályvezetője fogadott. A Vanyejev mint jelentékeny zürjén lírikus és irodalomtörténész közel tíz esztendeje ismeretes, az utóbbi években immár szűkebb pátriája határain túl is; 1966 óta ez a kitűnő szakember és energikus szervező áll a zürjén akadémiai fiálálé nyelv- és irodalomtudományi osztályának élén is. Ő és munkatársai — megannyi régi, kedves ismerős, jó barát — segédkeztek munkám előkészítésében és végrehajtásában.

Célom ismét nyelvjárási, népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtés volt. Ez alkalommal azonban szerettem volna tovább jutni, mint 1959/60-i tanulmányutam alkalmával, amelynek északi határa a Vicsegda folyó volt. A rendelkezésemre állt két és fél hónap alatt két gyűjtőutat sikerült lebonyolítanunk. Először egy kurta hétnyi felkészülés után az úgynevezett Udora-vidékre, azaz a Mezeny és Vaska folyók mentére iparkodtunk. Kísérőm és munkatársam maga A. Vanyejev volt, aki éppen ennek a vidéknek szülőtte. Társasága így nemcsak kellemesnek, de szerfölött hasznosnak is bizonyult. Választásunk nem véletlenül esett erre a tájra. Az udorai végeket a „délebbi” zürjén vidékektől, a Vicsegda mentétől nehezen áthatolható erdőrengetegek, lápok, mocsarak választják el, út- és vasúthálózata a legutóbbi időkig csekélyebb mértékben fejlődött, mint a Vicsegda vagy Sziszola mellékéé. Nem utolsósorban a távolság is tekintélyes, amely az Udora és a vicsegdai körzet között húzódik: nem kevesebb az négyszáz—hatszáz kilométernél. Mindennek természetes következménye, hogy a Vaska és Mezeny mentének lakossága mind nyelvében, mind anyagi és szellemi kultúrájában számos régi vonást őrzött meg, s ez a tény különösen vonzó a nyelvész és etnográfus számára. Az is választásunk mellett szót, hogy a magyar és finn kutatók közül kevesen és keveset tudtak az udorai zürjénség körében gyűjteni. Fokos-Fuchs Dávid a Vaska folyó mentén *Jortomdin* falváig jutott el; őt megelőzve Yrjö Wichmann az ettől északabbra, ugyancsak a Vaska mentén fekvő *Vazsgort* faluból gyűjtött. Célunk az volt, hogy egyrészt e pontokon túl jussunk a Vaska mellékén, másrészt onnan átvágjunk az Udora-vidék másik fő folyójának, a Mezenynek vidékére, amely az előbbinél is szűzibb terület nyelvi és néprajzi tekintetben.

Sziktivkarból magnetofonokkal, fényképező felszereléssel és egyéb szükséges holmival a Mezeny parti *Koszlan* nagyközségbe, az udorai járás székhelyére repültünk, majd Vazsgorton keresztül a Vaska melléki *Csuprovo* (zürjén nevén *Jov-kőž*) falvába. Ez a település a zürjén nyelvterület peremén

helyezkedik el: tovább hajózva a Vaskán észak-északnyugati irányban, a folyó torkolata felé már csak orosz falvakba jutunk. Különös benyomást kelt a jövevényben a réginek és újnak az a szünbiózsisa, amelyet Csuprovóban látunk. A faluban (nem csekély örömnökre) ma is viselik, sőt készítik a hagyományos zürjén ruházat egynemely darabját, tarka gyapjúszálból kötött harisnyát, kesztyűt, öveket, szövök a lenvászon törülközőt, miegymást; egyik-másik portán ma is kattog a szövőszék, táncol a vetélő, s némelyik asszony valóban művésze a fonás, szövés, kötés és hímzés mesterségének. Természetes, hogy a halászat és a vadászat is fontos szerepet játszik máiglan a lakosság életében: vízi-erdei nép az udorai, a földművelésnek aránylag csekély a hozama az áldatlan klíma és a sovány talaj miatt. Ugyanakkor ebben a négy-százalékos faluban (magyar viszonylatban ráillene az *eldugott* jelző is) a kolhoz óvodát tart fent, pékség süti a jóízű kenyeret, a tanácselnököknek pedig érettségije van. Meglepődve tapasztaltuk, hogy míg a hajdani anyagi kultúra számos vonása (például az öltözködésben, házi használati cikkek, faedények készítésében) máiglan megőrződött, a régi szellemi műveltség, közelebből a zürjén népköltészet sokkal rövidebb életűnek bizonyult. Számos barátságos, szíves közlőt faggattunk az idősebb korosztály képviselőinek köréből, de mesét, nótát, népköltészeti alkotást egyikük sem tudott; egy-egy esti összejövetelen egész házra való asszony próbálta feleleveníteni leányságának dalait, találós kérdéseit, de rövidke töredékeknél nem futotta többre az emlékezetükből. Ugyanakkor orosz nótát tudtak nem is egyet s nem is kurtákat, szívesen is dalolták őket. Folklorisztikai szempontból Csuprovo bizony nem sokkal gazdagította zsákmányunkat. Nyelvjárása nagyjában-egészében azonos azzal a jortomdini-vazsgorti típusú udorai tájnyelvvvel, amelyet Y. Wichmann és Fokos-Fuchs Dávid gyűjtéseiből ismerünk. Apróbb fonetikai, morfológiai és lexikai különbségek ugyan vannak az előbbi és az utóbbi dialektus között, de megfigyelésem szerint ezek irreleváns jelenségek, amelynek alapján a csuprovói helyi tájszólást az udorai nyelvjárás nagy egységéből kiszakítani, attól elkülöníteni se nem érdemes, se nem megokolt. Gyűjtésünk, feljegyzéseink dialektológiai tanulása tehát az, hogy a Vaska mellékének zürjén nyelve — alig lényeges helyi kolorittól eltekintve — egyazon tájnyelvtípust képvisel. Az orosz nyelv hatása érthetően nagy ezen a területen is. Újdonság volt azonban számomra, hogy az idegen (nevezetesen orosz) nyelvi hatás mellett s olykor talán előtt számolni lehet vagy kell manapság a zürjén nyelvjárásokban a zürjén irodalmi nyelv hatásával. Az idősebb nemzedékek nyelvében persze nem, de a fiatalabb és a javakorabeli emberek beszédében annál inkább. Harminc–negyvenesztendős, általános iskolát (vagy olykor középiskolát) végzett falubeliek nyelvében itt is, ott is irodalmi nyelvi vonások keveredtek a tájszólással. Csak egy példát említsünk: a többes szám jele az irodalmi nyelvben *-jas*, a Vaska menti tájnyelvben *-jös*; Csuprovóban többnyire az utóbbit hallhatjuk, de házigazdánk, az érettségizett tanácselnök, a helybeli tanítók és más, műveltebb, iskolázottabb emberek meglehetősen következetességgel a *-jas* allomorfort használták. Íme, a zürjén nyelvű iskola, rádióadások és sajtó hatása a nyelvjárásokra!

Csuprovói tapasztalatainkkal, szövegfeljegyzéseinkkel, fényképfelvételeinkkel és a Néprajzi Múzeum számára vásárolt tárgyakkal gazdagodva, cudar őszi esőzésektől akadályoztatva tértünk vissza Koszlanba, hogy másnap már induljunk is udorai expedíciónk nagyobbik és — úgy gondoltuk — érdekesebb útjára. A Mezeny folyón haladtunk lefelé, ugyancsak a zürjén nyelv-

terület legszéléig. Első állomásunk a zürjén „határon” *Bolsaja Pyssza* (zürjénül: *Pyz-din*) falva volt a Mezeny partján, a *Pyssza* (zürjén nevén *Pyis-ju*), a Mezeny baloldali mellékfolyójának torkolata fölött. E településen kívül olyan fészkekbe juthattunk el, amelyeket — a szakadatlan őszi esőzésre nem is ügyelve — vízi úton el tudtunk érni: szárazföldön közlekedni már bajosabb lett volna a kötésig érő sár vagy az áthatolhatatlan erdőrengeteg s mocsár miatt. Két másik gyűjtőpontunk így a Pysszától folyással szemben nyolc—tíz kilométerre fekvő *Politovo* (zürjén nevén *Pöljanin*) és *Patrakovo* (zürj. *Sis-ty-din*) falucska lett. A régi halászat és vadászat ezen a vidéken is fennmaradt, de a lakosság anyagi kultúrája lényegesen kevesebb hagyományosat őrzött meg, mint a Vaska mellékén. Talán az lehet az oka, hogy a Mezeny ennek az északi vidéknek az egyik legfontosabb és eléggé forgalmas vízi útja, létfontosságú közlekedési vonala, s ennek révén a Mezeny parti falvak erősebb szálakkal kötődhetnek az erős ütemben civilizálódó, urbanizálódó vidékekhez, mint a Vaska mente. Népköltészeti alkotások dolgában itt sem jártunk nagyobb szerencsével, mint Csuprovóban: szíves-lelkes közlőnk volt elég itt is, de mesére, nótára alig emlékezett egy-két öreg. Iparkodtunk hát e vidéken is minél több és terjedelmesebb szövegfeljegyzésre szert tenni. Ami a Mezeny vidékének nyelvjárását illeti, számos fonetikai, morfológiai és lexikai különbséget figyeltünk meg benne a vaskai tájszólással szemben, viszont ezek is csupán bizonyos helyi jellegzetességnek tekinthetők az udorai tájnyelven belül, arra azonban nem szolgáltatnak alapot, hogy körvonalazhatóbb, önálló alnyelvjárásnak tekintsük a Mezeny vidékének dialektusát. Az orosz hatás itt sem csekélyebb, mint a Vaska mellékén, ámde ugyanezt kell elmondanunk újólaj a zürjén irodalmi nyelv hatásáról is.

Koszlanba visszatérve még egy kirándulással toldottuk meg udorai útunkat: néhány napra *Butkan* falvába evezünk (Koszlantól délnyugatra tizen-nyolc kilométerrel). Tapasztalataink itt is csaknem minden tekintetben olyanok voltak, mint Pysszában és környékén. Munkánkat itt befejeztük. Visszavertünk Sziktivkarba, ahol egy hétig a gyűjtött anyag rendezésével foglalkoztunk, egyúttal pedig következő utunkra készültünk fel Gennadij Barakszanovval, a kitűnő fiatal zürjén nyelvészszel.

Október derekán repültünk *Pecsora* városába, majd onnan *Uszty-Usza* járási székhelyre. Az a vidék még zürjén viszonylatban is északnak számít, s valóban, derekas fagy köszöntött bennünket. Útunk célja az volt, hogy a Pecsora mentén, nevezetesen az *Usza* és *Kolva* folyó torkolatának vidékén lássunk munkához, majd — ha lehetséges — kivergődjünk a tundrára a rénszarvasnyájak őszi legelőire, végül pedig eljussunk az *Izma* folyó partvidékére. Ezt a területet is körültekintő tervszerűséggel választottuk ki munkánk számára. Erre a földre magyar kutató még nem tette lábát, s a finnek között is Castrén volt az utolsó, aki valamerre a pecsorai tundrákon vándorolt, jurákszamojéd és zürjén nyelvtanulmányait végezvén. Szubjektíve: nekem magamnak az izsmai zürjénség és nyelvjárása közel egy évtizede kedves témám; érthető tehát, hogy most is igyekeztem folytatni és kiegészíteni ilyen irányú kutatásaimat. Objektíve pedig nemcsak ennek a vidéknek a feltáratlansága vonzott bennünket. Az ottani zürjénség a XVII. századtól kezdve folyamatosan húzódott szét a Pecsora, majd a Kolva és Usza mentén, kilépett a Nagyföldi Tundrára, és a jurákszamojédoktól eltanulta, majd jelentősen továbbfejlesztette a rideg rénszarvastenyésztést. Ez az új kultúra azután végérvényesen megszabta a jövevény zürjének életmódját és a tundrához kötötte a haj-

dan erdei, halászó-vadászó családokat. Ennek következtében viszont fokozatosan mind nagyobb és mélyebb szakadék választotta el az izsmai zürjéniséget délebbi és nyugati (udorai és vicegdai) rokonaiktól. Mindennek sokban konzerváló hatása is volt, nyelvileg és néprajzilag egyaránt — s minket éppen ez érdekelt. A tetejébe az Usza és Kolva vidékén rendkívül érdekes etnikai migráció is játszódott le: jurákszamojéd nemzetségek keveredtek zürjénekkel, átvették az utóbbiak nyelvét és fejlettebb kultúráját, ugyanakkor persze sokat tartván meg a magukéból. Ez a jelenség, pontosabban ennek a következményei és eredményei vonzottak minket.

Uszty-Uszában, mint kiderült, nem sok keresnivalónk akadt: a község elsősorban adminisztratív és gazdasági központ, tájékozódásunk szerint ott édesorvos gyűjtenivaló akadt számunkra. Ezért hát egy láncotalpas terepjárón tettünk meg nyolckilométeres úttalan utat, s *Novikbozs* (zürjénül: *Növik-bőž*) falvában láttunk munkához. A település a Pecsora egyik mellékágának partján emelkedik; a folyón már derekasan zajlott a jég, néhány nappal később pedig be is fagyott a víz. *Novikbozs* már réntenyésztő falu. Nyájai pásztorostul kint kóboroltak még a tundrán, néhány száz kilométerre a községtől. Jellegzetesen izsmai zürjének laknak errefelé: nyomban ráismer az ember az utánozhatatlan izsmai tájszólásra, az utcán *malicába* és *töbekbe*, azaz rénprém-ből varrt bundába-csizmába öltözött helybéliekkel találkozik, ha pedig beljebb kerül valaki portáján, rögvest szemébe ötlük a fehérnép földet söprő, színpompás szoknyája, pruszlikja, pártaszerű fejéke és megannyi jellegzetesség, aminek „délen”, azaz Sziktivkar vidékén nyomát sem látja. Egy-két nap után már láttuk, hogy a helyi nyelvjárás jellegzetesen izsmai: alig különbözik egy-két irreleváns vonásában attól, amelyet Castrén és Wichmann feljegyzései után 1959/60 telén magam is megismertem és jegyezgettem. Nyelvi gyűjtésünk célja itt is különféle jellegű és minél terjedelmesebb szövegek leírása volt: szerepelt benne interjú-szerű párbeszéd, afféle kérdés-felelet játék hétköznapi témákról, volt, amikor rejtett mikrofonnal ügyeskedtünk s magunk nem avatkoztunk a helybeliek beszélgetésébe, de a legizgalmasabb szaka a napnak az este volt. Ilyenkor, a napi munka végeztével jöttek össze szállásunkon újdonsült barátaink nótaszóra, mesére. Mintegy kárpótlásul az udorai sikertelenségért a népköltészeti gyűjtés terén itt reánk mosolygott a szerencse. Néhány dalos kedvű asszony is felcsigázta érdeklődésünket: olyan nótákat énekeltek, amelyeket én még soha, de kísérőm is ritkán hallott — künn a tundrán született dalokat, amelyek csak a rénszarvaspásztorok sátraiban járnak. De a novikbozsi folklór koronázatlan királya mégis egy öreg mesemondó volt. Amikor a hatvanötöstendős *Szarka Mis* kezdett mesélni, csöndben maradt még a legeserfesebb asszony is. Magam hallottam már zürjén mesét s mesélőt nem is egyet, de ilyen művészeivel a szónak még nem találkoztam. Témái, igaz, csaknem mind ismerősek voltak. Csakhogy *Szarka Mis* apánkban hihetetlen komponáló és improvizáló készség lakozott; másfél órás, hosszú mesét is szigorú logikával adott elő, nem feledkezve meg a részletekről, epizódokról, szuggesztív előadásmódjával hol kacagásra, hol könnyekre fakasztván hallgatóságát. Igazi művész volt: a „produkció” végeztével ő maga talán boldogabb volt, mint hallgatósága, felvillanyozott öröm pezsgett benne, s megmaradt félszeme kettő helyett mosolygott (a másikat rénbika öklelte ki — *Szarka Mis* negyven kemény évig pásztorkodott a tundrán).

Még gazdagabb és eredetibb folklór-termést takarítottunk be következő állomásunkon, *Kolva* falvában. *Szarka Mis* tanácsát követve vergődtünk el

Csuprovo (*Jov-kôžj*) falva a Vaska folyó mellékágának partján

Malicát viselő asszonyok Novikbozs falvában

ide, befagyott mocsarakon keresztül. Már Novikbozsban sok olyan „zürjént” láttunk, akinek kiálló pofacsontja, lapos orra, fekete szőrzete, sárgásabb bőre és mongol vágású szeme kétséget kizáróan árulkodott a jurákszamojéd elődökről. Kolvában viszont emlékezetem szerint nem volt olyan ház, ahol ne ilyen atyafiak fogadtak volna, vagy legalább ne lett volna belőlük minden családban egy-kettő. Anyanyelvük, mint mondták is, a zürjén: az izsmai tájszólást beszélik. Nemzetiségüknek is a zürjént vallják; a jurákokról némi lenézéssel beszélnek, mindenesetre ha őket juráknak mondja valaki, azt sértésnek veszik. Magam tamás voltam benne, hogy — így mondták — egyáltalán nem tudnak jurákul, de azután néhány ravaszdi fogás segítségével meggyőződünk róla, hogy igazat beszélnek: valóban, még tízig elszámolni sem tudtak jurák nyelven, s volt olyan jurák szó, amelyet mi ismertünk, de ők nem. Antropológiai vonásaikon kívül azonban mást is hoztak magukkal zürjén mivoltukba a szamojéd múltból: többek között jurák folklórt. Kolvában találtunk olyan énekes asszonyt, aki hosszú, olykor több száz sorból álló, eladdig sehol nem hallott énekeket adott elő. Zürjénül dalolta, szokatlan, elnyújtott, igen kevéssé melodikus dallamra. Nem mások ezek, mint a jurák *sudbabcok* és *jarabcok* elzürjénesegett, de egyúttal tökéletesített, csiszoltabb, művészibb változatai; az improvizáció úgy lehet kevesebb bennük, a balladisztikus szerkesztésmód biztosabb. Más műfajt — meséket, lírai dalokat — is sikerült Kolvában gyűjtenünk, de ottani zsákmányunk kétségtelenül legértékesebb darabjai ezek a jurák eredetű epikus énekek: az eddigi zürjén népköltészeti kiadványokban ilyenek nem szerepeltek (lásd *Ethnographia* LXXVIII, 438—451).

Nyelvi vonatkozásban is igen értékes mind a novikbozsi, mind a kolvai anyag: összefüggő, terjedelmes szövegeket jegyeztünk fel, míg korábban izsmai próza — például Wichmann gyűjteményében — csekély mennyiségben állt rendelkezésünkre, s az is kurta kis közleményekből állt. Feljegyzéseinket a rénszarvastenyésztés terminológiájával kapcsolatos leírások, közlések egészítették ki, valamint fényképfelvételek, csakúgy, mint az Udora vidékén.

A réntenyésztéssel s az ettől elválaszthatatlan, általa determinált életmóddal, kultúrával kapcsolatos feljegyzéseinknek annyival nagyobb a becsük, mert gyűjtőutunk a továbbiakban jelentősen módosult. Sajnos. Kolvából északnak akartunk vágni, ki a tundrára, a rénpásztorok közé, az őszi legelőkre. Ezt a szándékunkat azonban a kegyetlen szél- és hóviharak lehetetlenné tették. Semmiképpen nem volt más választásunk, mint délnek fordulni. Visszarepültünk Pecsora városába, majd onnan utolsó állomásunkra, az Izma folyó mellékeire, az izsmai vidék rangos központjába, Izma falvába és a környező településekre igyekeztünk. *Mohcsa* (zürjén nevén *Mok-čovj*) községben láttunk munkához, végeztünk főleg népköltészeti és tárgyi néprajzi gyűjtést, s végül itt fejeztük be „expedíciónkat”.

A november hetedikünnepre tértünk vissza a zürjén fővárosba, ahol egy hónapig az anyag rendezése, részben feldolgozása, a magnetofonnal feljegyzett szövegek pontos, fonologikus leírása vette igénybe minden időmet. December elején kellett ismét búcsút mondanom Zürjénországnak. Tervezett harmadik gyűjtőutunkról (a Felső-Sziszola, Letka és Luza vidékére) le kellett mondanom: már nem futotta az időből. Ez legközelebbre marad.

VÁSZOLYI ERIK